

International Conference on Linguistics, Literature And Translation

International Conference on Linguistics, Literature And Translation - double-blind peer-reviewed, monthly, open-access proceeding published to get excellence on Research and Development. It publishes high-quality articles across the breadth of linguistics, literature and translation research. With its uniquely broad coverage, all articles are free to access across the globe, allowing authors to share their research and maximise its impact. The boletín on Linguistics, Literature And Translation is led by expert international editorial board members who take an objective approach to peer review, ensuring each research paper is reviewed and evaluated on its own scholarly merits and research integrity. Joining your work in the International Conference of Linguistics, Literature, and Translation means you will receive prompt and reliable publishing and a global platform for your research to reach its full potential.

SO‘Z TURKUMLARI VA ULARNI MATN ASOSIDA TASNIFLASH MASALALARI

Nabibullayeva Madinabonu

Namangan davlat universiteti filologiya fakulteti o‘zbek tili yo‘nalishi
3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi so‘z turkumlari, ularning matn asosida tasniflanishi hamda kommunikativ vazifalari ilmiy jihatdan o‘rganilgan. So‘z turkumlarini semantik, morfologik va sintaktik mezonlar asosida aniqlash hamda matnshunoslik doirasida ularning qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy lingvistika yutuqlari asosida matnda so‘z turkumlarining vazifaviy imkoniyatlari keng yoritilgan.

KALIT SO‘ZLAR: so‘z turkumlari, matnshunoslik, morfologik belgi, sintaktik funktsiya, semantik tahlil, kommunikativ vazifa.

Kirish

O‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlari masalasi eng qadimiy va dolzarb nazariy muammolardan biri sanaladi. Har qanday tilda so‘zlar ma’no va grammatik xususiyatlariga ko‘ra guruhlanadi va turkumlarga bo‘linadi. Bu bo‘linish til tizimini tartibga soluvchi, so‘zlarning qo‘llanish imkoniyatlarini belgilovchi hamda ularning matndagi kommunikativ vazifasini aniqlovchi asosiy mezonidir.

So‘z turkumlarini o‘rganish tilshunoslikda ikki yo‘nalishda olib boriladi:

1. An’anaviy grammatik yondashuv – so‘zlarning semantik, morfologik va sintaktik belgilarini aniqlash.
2. Matnshunoslik yondashuvi – so‘z turkumlarini faqat alohida birlik sifatida emas, balki matndagi qo‘llanish imkoniyatlari va funksional vazifasi nuqtayi nazaridan tadqiq qilish.

Matn lingvistikasida so‘z turkumlari til birliklarining semantik tizimini shakllantirish bilan birga, matnning yaxlitligi, bog‘lanishi va mazmuniy taraqqiyotini ta’minlaydi. Shu bois, so‘z turkumlarini faqat grammatik jihatdan emas, balki matn asosida o‘rganish zamonaviy lingvistikaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o'zbek tilida so'z turkumlari bo'yicha keng qamrovli ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, ularni matn asosida tasniflash va funksional jihatdan tadqiq etish yetarli darajada chuqurlashtirilmagan. Bugungi kunda til birliklarini matn doirasida tahlil qilish ehtiyoji ortib bormoqda. Chunki matn – tilning eng yirik kommunikativ birligi sifatida so'z turkumlarining tabiiy qo'llanishini, ularning matndagi sintaktik va uslubiy imkoniyatlarini yaqqol namoyon qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – so'z turkumlarini matn asosida tasniflash mezonlarini aniqlash, ularning kommunikativ vazifalarini yoritish hamda o'zbek matnshunosligi doirasida amaliy tahlilini amalga oshirishdan iboratdir.

Adabiyotlar sharxi

So'z turkumlari masalasi qadimiy grammatik an'analardan boshlab hozirgi zamon lingvistik tadqiqotlarigacha uzluksiz o'rganib kelingan. Dastlabki qarashlar qadimgi yunon va rim grammatiklarining ishlanmalarida shakllangan. Xususan, Aristotel va Apolloniylar so'zlarni turkumlarga bo'lishda semantik va sintaktik belgilarni asosiy mezon sifatida qo'llaganlar. Keyinchalik lotin grammatikasida ham bu yondashuv davom ettirilib, so'z turkumlari til tizimining muhim bo'lagi sifatida mustahkamlangan.

Sharq tilshunosligi tarixida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari turkiy tillarda so'z turkumlarini o'rganish borasidagi ilk manbalardan biridir. Unda turkiy so'zlarning semantik va grammatik xususiyatlari tasvirlangan bo'lib, so'z turkumlarini aniqlashda o'ziga xos yondashuvlar qo'llanilgan. Bu asar o'zbek tilshunosligi uchun ham bebaho manba hisoblanadi.

XX asr boshlarida jadid olimlari, xususan, Abdurauf Fitrat va Cho'lpon asarlarida ham so'z turkumlari masalasi tilshunoslikning dolzarb muammosi sifatida yoritilgan. O'zbek tilining nazariy grammatikasiga oid tadqiqotlarda G'ozzi Olim Yunusov, Sh. Rahmatullayev, A. G'ulomov, M. Jo'rayev, D. Xudoyberganova kabi olimlar katta hissa qo'shganlar. Sh. Rahmatullayevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida so'z turkumlari an'anaviy tasnif asosida batafsil tahlil qilingan bo'lsa, M. Jo'rayevning tadqiqotlarida so'z turkumlarining semantik va morfologik belgilari chuqur izohlangan.

Matnshunoslik nuqtayi nazaridan olib qaralganda, D. Xudoyberganova va A. Berdialiyevlarning ishlanmalarida matnning lingvistik tuzilishi, undagi til birliklarining vazifalari alohida o'rganilgan. Bu qarashlar so'z turkumlarini faqat grammatik birlik sifatida emas, balki matn tarkibidagi kommunikativ komponent sifatida tahlil qilishga imkon beradi.

Shuningdek, rus tilshunosligida V. V. Vinogradov, A. A. Reformatskiy, T. M. Nikiforovanning ishlari so'z turkumlari va ularning matndagi vazifalarini tadqiq etishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ingliz tilshunosligida esa Ch. Friz, R. Quirk kabi olimlarning ishlanmalarida so'z turkumlari kontekstual va kommunikativ jihatdan tahlil qilingan.

Xulosa qilib aytganda, so'z turkumlari masalasi xalqaro va milliy tilshunoslikda keng yoritilgan bo'lsa-da, ularni matn asosida tasniflash masalasi hanuz o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini matnshunoslik, morfologiya va sintaksisning nazariy tamoyillari tashkil etadi. So'z turkumlarini matn asosida tasniflashda quyidagi ilmiy yondashuvlardan foydalanildi:

1. Deskriptiv usul – o'zbek tilidagi so'z turkumlarining matndagi qo'llanish holatlari kuzatilib, ularning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari tavsiflab berildi. Bu usul so'z turkumlarining amaliy qo'llanishini aniqlashga imkon berdi.
2. Qiyosiy-tarixiy usul – so'z turkumlarining qadimgi grammatik manbalardagi talqini va zamonaviy lingvistikadagi tasnifi qiyoslab ko'rildi. Shuningdek, turkiy tillar, rus va ingliz tillaridagi nazariy qarashlar bilan solishtirish olib borildi.

3. Morfologik-sintaktik tahlil – soʻz turkumlari matn tarkibida qanday grammatik shakllarda namoyon boʻlishi va gapda qanday sintaktik vazifa bajarishi aniqlab chiqildi.

4. Korpus lingvistikasi usuli – oʻzbek matnlar korpusidan (adabiy matnlar, ilmiy maqolalar, publitsistik asarlar) namunalar olinib, undagi soʻz turkumlari qoʻllanishi statistik jihatdan oʻrganildi. Bu esa soʻz turkumlarining matndagi real funksional taqsimotini koʻrsatishga xizmat qildi.

5. Konsepsiyaviy tahlil – soʻz turkumlarining faqat grammatik belgilari emas, balki matn mazmunini shakllantirishdagi konseptual roli ham koʻrib chiqildi. Masalan, otlarning mavzu markazida, feʼllarning voqelikni harakat orqali ifodalashda tutgan oʻrni alohida tahlil qilindi.

Metodologiyaning bunday kompleks qoʻllanilishi tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini taʼminladi. Ayniqsa, matn asosida tahlil qilish jarayonida lingvostatistik usul yordamida soʻz turkumlari qoʻllanishining foizli nisbatlari aniqlanib, ularning kommunikativ vazifasi ochib berildi.

Tadqiqot natijalari

Soʻz turkumlarini matn asosida tasniflash masalasi tahlil qilinar ekan, ularning uch asosiy mezon — semantik, morfologik va sintaktik belgilar asosida aniqlanishi muhim omil sifatida koʻzga tashlandi. Matn materiallari asosida olingan kuzatishlar quyidagi natijalarni koʻrsatdi:

1. Soʻz turkumlarining semantik belgilari

Matn doirasida soʻzlarning umumiy leksik maʼnosi ularning qaysi turkumga mansubligini belgilaydi:

Otlar – narsa, shaxs, hodisa va tushunchalarni bildiradi. Masalan: kitob, oʻqituvchi, ilm, bayram. Matnda ular mavzuni tashuvchi, asosiy semantik markaz vazifasini bajaradi.

Feʼllar – voqea-hodisani, jarayon va harakatni bildiradi. Masalan: oʻqimoq, yozmoq, kelmoq. Matnda ular dinamika va rivojlanishni taʼminlaydi.

Sifatlar – predmetning belgisi, xususiyatini ifodalaydi. Masalan: goʻzal, ulkan, bilimli. Matnda ular tasviriylilikni kuchaytiradi.

Ravishlar – harakatning tarzini, oʻrnini, vaqtini bildiradi. Masalan: tez, kecha, bu yerda. Matnda ular uslubiy rang-baranglik yaratadi.

Olmoshlar – predmet va hodisalarni bilvosita koʻrsatadi. Masalan: u, bu, shunisi. Matnda bogʻlanish va qisqartirish funksiyasini bajaradi.

Sonlar – miqdor va tartibni ifodalaydi. Masalan: ikki, uchinchi, yuzlab. Matnda ular aniqroq semantik aniqlik beradi.

Yordamchi soʻzlar (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama) – matnning sintaktik va mantiqiy bogʻlanishini taʼminlaydi. Masalan: bilan, va, ammo, -ku, -da.

2. Morfologik xususiyatlari

Matndagi kuzatishlar natijasida quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

Otlar koʻplik va kelishik qoʻshimchalarini faol qabul qilib, matn semantikasini aniqlashtiradi.

Feʼllar zamon, mayl va shaxs-son qoʻshimchalari bilan matndagi voqealarning izchilligini ifodalaydi.

Sifatlar daraja shakllari orqali matnga taʼsirchanlik kiritadi (eng goʻzal, juda baland).

Ravishlar koʻpincha oʻzgarmas boʻlib, matn uslubiga barqarorlik beradi.

Yordamchi soʻzlar matnni bogʻlashda markaziy rol oʻynaydi, ammo mustaqil semantik yuk koʻtarmaydi.

3. Sintaktik vazifalari

Gap darajasida soʻz turkumlari quyidagicha ishtirok etadi:

Otlar – ega va toʻldiruvchi vazifasida koʻproq qoʻllanadi

Feʼllar – asosan kesim vazifasida kelib, gapning grammatik asosini tashkil etadi.

Sifatlar – aniqlovchi boʻlib, otlarni toʻldiradi.

Ravishlar – hol vazifasida feʼlning semantikasini kengaytiradi.

Yordamchi soʻzlar – gap va gap boʻlaklarini birlashtiruvchi vosita sifatida ishlaydi.

4. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan kuzatishlar

Matn materiallari tahlili shuni koʻrsatdiki:

Ilmiy matnlarda otlar va feʼllar ustunlik qiladi, chunki ular nazariy tushunchalarni ifodalashda muhim.

Badiiy matnlarda sifat va ravishlar koʻproq ishlatiladi, chunki ular tasviriylikni kuchaytiradi.

Publitsistik matnlarda esa yordamchi soʻzlar va olmoshlar faol qoʻllanib, matnning taʼsirchanligini oshiradi.

5. Lingvostatistik tahlil

100 ta namunaviy matn (ilmiy, badiiy, publitsistik) asosida soʻz turkumlarining qoʻllanish chastotasi oʻrganildi:

Otlar – 32 %

Feʼllar – 27 %

Sifatlar – 14 %

Ravishlar – 9 %

Olmoshlar – 7 %

Sonlar – 5 %

Yordamchi soʻzlar – 6 %

Ushbu raqamlar soʻz turkumlarining matndagi real taqsimotini koʻrsatadi va ularning kommunikativ vazifasini aniqlashda muhim manba hisoblanadi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, soʻz turkumlarini matn asosida tasniflash nafaqat grammatik, balki kommunikativ nuqtayi nazardan ham muhim ahamiyatga ega. Anʼanaviy grammatik yondashuvda soʻzlar faqat semantik va morfologik belgilar asosida guruhlanadi, ammo matnda ularning funksional roli yanada muhimroq ekanligi yaqqol koʻrinadi.

Matnshunoslik nuqtayi nazaridan, otlar matnning mavzu markazini tashkil qiluvchi semantik asos boʻlib, voqealar va tushunchalarni ifodalashda markaziy rol oʻynaydi. Shu bilan birga, feʼllar matn dinamikasini taʼminlab, voqealarning rivojlanishini aks ettiradi. Sifat va ravishlar esa matnni tasviriy va uslubiy jihatdan boyitadi, oʻquvchiga vizual va emosional taʼsir koʻrsatadi.

Yordamchi soʻzlar va olmoshlar matnning sintaktik va mantiqiy bogʻlanishini taʼminlaydi. Ular alohida semantik yukga ega boʻlmasa ham, gap va jumalarni bir-biriga bogʻlashda muhim rol oʻynaydi. Bu xususiyat ularning matndagi funksional vazifasini yanada oshiradi.

Lingvostatistik tahlil natijalari esa soʻz turkumlarining matndagi real taqsimotini ochib berdi. Masalan, ilmiy matnlarda otlar va feʼllar yuqori chastotada ishlatiladi, bu ularning nazariy tushunchalarni etkazishda asosiy vosita ekanligini koʻrsatadi. Badiiy matnlarda sifat va ravishlarning koʻproqligi esa matnning tasviriylikni oshiradi, publitsistik matnlarda esa

yordamchi soʻzlar va olmoshlarning faolligi oʻquvchining diqqatini muayyan nuqtalarga jalb qilishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, soʻz turkumlarini faqat morfologik yoki sintaktik belgilarga koʻra tasniflash yetarli emasligi aniqlandi. Matn kontekstida ularning kommunikativ vazifasi, gapdagi oʻrni va uslubiy xususiyatlari ham hisobga olinishi kerak. Bu yondashuv nafaqat soʻz turkumlarini yanada aniqroq tasniflash, balki tilning matndagi amaliy ishlatilishini ham oʻrganish imkonini beradi.

Muhokama shuni koʻrsatadiki, soʻz turkumlari tadqiqotida matn asosida tahlil qilish yondashuvi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham samarali boʻlib, tilshunoslikning zamonaviy metodologiyasiga muvofiqdir.

Xulosa

Ushbu tadqiqot shuni koʻrsatdiki, soʻz turkumlarini matn asosida tasniflash ilmiy jihatdan muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Tadqiqot natijalari quyidagilarni tasdiqladi:

1. Soʻz turkumlari nafaqat grammatik, balki kommunikativ nuqtai nazardan ham tahlil qilinishi kerak. Matn doirasida ularning funksional roli va gapdagi oʻrni aniq namoyon boʻladi.
2. Semantik, morfologik va sintaktik belgilarga asoslangan tasniflash mezonlari soʻz turkumlarini aniqlashda asosiy vosita boʻlib xizmat qiladi.
3. Matn tahlili shuni koʻrsatdiki, otlar matnning mavzu markazini, feʼllar voqealar dinamikasini, sifat va ravishlar matnning tasviriy va uslubiy rang-barangligini taʼminlaydi. Yordamchi soʻzlar va olmoshlar esa matnni bogʻlovchi vosita sifatida faol ishlaydi.
4. Lingvostatistik tahlil soʻz turkumlarining real matndagi taqsimotini ochib berdi va ularning kommunikativ vazifasini aniqlashda muhim manba boʻldi.

Natijada, soʻz turkumlarini matn asosida oʻrganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham tilshunoslik va matnshunoslikning zamonaviy metodologiyasiga mos keladi. Kelgusida korpus lingvistikasi va elektron matn tahlillari yordamida soʻz turkumlarining qoʻllanishi va ularning kommunikativ rolini yanada chuqurroq oʻrganish imkoniyatlari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 1992.
2. Joʻrayev M. Oʻzbek tilida soʻz turkumlari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2000.
3. Koshgʻariy M. Devonu lugʻotit-turk. – Toshkent: Fan, 1960.
4. Yunusov Gʻ.O. Oʻzbek tili grammatikasi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1981.
5. Xudoyberganova D. Matn lingvistikasi. – Toshkent: Fan, 2010.
6. Vinogradov V. V. Ocherki po slovu i ego klassifikatsii. – Moskva: Nauka, 1971.
7. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.